

Hüquqi şəxsin yaranma tarixi

Hüquqi şəxs - müəyyən olunmuş qaydada yaradılan və ləğv edilən, bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malik olan təşkilatdır. Hüquqi şəxs institutunun meydana çıxmasını şərtləndirən amillər hüquq sisteminin yaranması və inkişafını şərtləndirən amillərlə, demək olar ki, eynilik təşkil edir. Bunlara cəmiyyətin sosial təşkilinin mürəkkəbləşməsi, iqtisadi münasibətlərin inkişafı və nəticə olaraq ictimai şüurun inkişafı misal göstərilə bilər. Cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusi hüququn yeganə subyekt kimi təkə fiziki şəxslərin iştirakı ilə həyata keçirilməsi inkişaf etməkdə olan iqtisadi sistemlərə kifayət etmədi.

E.ə. II-I əsrlərdə artıq Roma hüquqşünasları arasında vahid, xüsusiləşmiş mülkiyyətə sahib, öz adından mülki münasibətlər quran, mövcudluğu üzvlərinin (iştirakçıların) tərkib dəyişikliklərindən asılı olmayan təşkilatların (birliklərin) yaradılması ideyası müzakirə edilirdi. "Hüquqi şəxs" anlayışının özü isə Roma hüquqşünaslarına məlum deyildi və onun mahiyyəti tədqiq edilmirdi. Bununla belə, xüsusi hüququn subyekt dairəsini xüsusi təşkilatlar və birliklər vasitəsilə genişləndirilməsi fikrinə görə, şübhəsiz ki, Roma hüququna borclu yuq.

Orta əsrlərdə hüquqi şəxslər barədə təsəvvürlərdə Roma hüququnun ehkamlarının güclü təsiri hələ də hiss olunurdu. Şərhlilər qədim mətnləri öz dövrlərinin inkişaf etməkdə olan təsərrüfatlarının tələblərinə uyğunlaşdırmaqla yenidən şərh etməklə kifayətlənirdilər. XIX əsrin ortaları və sonlarında iqtisadiyyatın sürətli inkişafı hüquqi şəxslər barədə yeni araşdırmalar aparılmasına güclü təkan verdi. Bu dövrdə Savinyi, İering, Qirke, Dernburq, Salleyl və digər müəlliflərin hüquqi şəxslərin problemlərinə dair orijinal araşdırmaları meydana çıxdı. XX əsrdə isə infrastrukturun mürəkkəbləşməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin beynəlmilləşməsi, iqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsinin əhatəsinin genişlənməsi və yeni informasiya texnologiyalarının yaranması nəticəsində hüquqi şəxs institutunun əhəmiyyəti daha da artdı. Beləliklə də bir çox ölkələrin qanunvericiliyində artıq hüquqi şəxs müəyyən bir hüquqi statusa malik subyektə çevrildi.

Eyni zamanda, hüquqi şəxslər müxtəlif meyarlar əsasında təsnifatlaşdırılıbdır ki, bunu ümumi olaraq aşağıdakı şəkildə sxemləşdirmək olar:

Hüquqi şəxslər haqqında nəzəriyyələr:

Fiksiya nəzəriyyəsi

Mülki-hüquq münasibətlərində müxtəlif növ hüquqi şəxslərin iştirakı "hüquqi şəxs" anlayışının mahiyyətini, tərkibini və tətbiq imkanlarını izah etməklə elmi əsaslandırılmanı tələb edir. Buna görə də mülki-hüquq elmində hüquqi şəxsin mahiyyətini izah etməyə cəhd edən bir sıra nəzəriyyələr meydana çıxıb.

Hüquqi şəxslər barədə ilk fundamental nəzəriyyələrdən biri "Fiksiya nəzəriyyəsi"dir. Bu nəzəriyyənin müəllifi Roma Papası IV İnnokenti hesab edilir. O, 1245-ci ildə "Korporasiya (hüquqi şəxs) kilsədən ayrılaraq *Corpus Juric Civilis* müddəalarına əsaslanmaqla andiçmə mərasiminə buraxıla, uşaqların xaç valideyni ola bilərmi?" sualına belə cavab verib: "Korporasiya ruha, bədənə malik deyil, *persona ficta*, yəni uydurma olmaqla, sadəcə insanların təcəyyülündə mövcuddur." Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir müddət sonra Roma Papası XXII İoann etiraf etmişdir ki, korporasiya bir hüquqi şəxs kimi ruha və əsl şəxsiyyətə malik olmasa da, hüquqi fiksasiya baxımından uydurma şəxsiyyətə malikdir və ona görə də uydurma ruha da malikdir. Buna görə də o, qanunu poza və buna görə

cəzalandırıla bilər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları arasında ən tanınmış simalar almaniyalı Savinyi və Vindşteyndir (alman mülki qanunvericilik toplusunun müəlliflərindən biri). Savinyinin fikrincə, fiziki şəxs real olaraq mövcuddur və yalnız buna görə hüquq subyekti hesab edilir. Həmçinin, onun fikrincə, **hüquqi şəxs süni xüsusiyyəti səbəbindən təbii hüquq səlahiyyətinə malik deyildir**. Buna görə də hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyəti azyaşlı uşaq və psixi pozğunluqdan əziyyət çəkən şəxslərin hüquq qabiliyyətlərinə bənzəyir. Bu halda, hüquqi şəxsin adından onun nümayəndəsi çıxış edir və o, təşkilatın ayrıca bir nümayəndəsi deyil, elə hüquqi şəxsin özüdür.

Əksər amerikalı müəlliflərinin fikrincə, anqlo-sakson hüquq sistemində hüquqi fiksiya nəzəriyyəsinin əsasının qoyulmasında ABŞ-ın Ali Məhkəməsinin sədri Marşallın "Darthmouss College Case" işində (1819-cu il) söylədiyi məşhur ifadə böyük rol oynayıb. O deyib: "Korporasiya görünməyən, duyulmayan və sadəcə hüququn uydurduğu süni bir varlıq mahiyyətini daşıyır. Hüququn süni əsəri olmaqla, korporasiya yalnız onun nizamnaməsində nəzərdə tutulan xüsusiyyətlərə malikdir."

"Məqsədli" əmlak nəzəriyyəsi

Fiksiya nəzəriyyəsinin tərəfdarları düşünürdülər ki, hüquq subyekti yalnız öz hüquqlarından şəxsən özü üçün istifadə edən şəxs olmalıdır. Hüquqi şəxs hissiyyat duyğusuna malik olmadığı üçün hüququn real deyil, uydurma subyektidir. Ancaq E.N.Trubetskinin də qeyd etdiyi kimi, hüququn müəyyən şəxsə malik olduğu bir çox hallar var ki, ondan başqa bir şəxs istifadə edir.

Yalnız fiziki şəxslərin real subyektlər olduğunu müdafiə edən bu konsepsiya hüquqi şəxslərlə bərabər dövlətin də uydurma hüquq subyekti olduğunun ictimaiyyət tərəfindən tanınmasına nail ola bilərdi. Bununla əlaqədar, hüquqi şəxslərin mövcudolma imkanını inkar edən daha bir nəzəriyyə yarandı və sonralar "məqsədli" əmlak nəzəriyyəsi kimi tanındı. Bu nəzəriyyənin müəllifi alman hüquqşünası Alois Brins olub. **Brinsin fikrincə, hüquq elmində fiziki və hüquqi şəxsləri fərqləndirmək eynilə antropologiya elmində insanları həqiqi və müqəvva növlərinə ayırmağa bənzəyir**. O qeyd edirdi ki, hər hansı bir əmlak, yaxud hüquq təkcə kiməsə yox, eyni zamanda nəyəsə məxsus ola bilər.

Bəzi xalqlarda ilahi qüvvə hesab edilən bütlərin, məbədlərin, şəhərlərin mülkləri nəyəsə məxsusdur. Onun kiməsə məxsusluğunu göstərə bilmərik. Bu "nə" rolunda əmlakın çatması nəzərdə tutulan məqsəd çıxış edir. Bu halda hüquq subyekti ümumiyyətlə tələb olunmur, onun rolunu bu məqsədlə xüsüsülənmiş əmlak həyata keçirir. Brinsin gəldiyi nəticə budur ki, məqsədə mənsub olan əmlak şəxsə mənsub ola bilməz. Brins nəzəriyyəsinin tənqidçiləri qeyd edirdilər ki, bu nəzəriyyə hüquqi şəxslərin mülkiyyətinin kimə məxsusluğu barədə suala cavab vermir, yalnız mülkiyyətin müəyyən məqsədə çatma vasitəsi olduğunu bildirir.

E.N.Trubetski yazır: "Növbəti misaldan Brins nəzəriyyəsinin hansı anlaşılmaqlara gətirib çıxaracağını asanlıqla görmək olar. Hər biri şəxsi mülkiyyətə və eyni məqsədə sahib A və B cəmiyyətlərini təsəvvür edək. Əgər onların əmlakı qarşıya qoyulmuş məqsədə mənsub olsa idi, biz iki ayrı mülkiyyət deyil, vahid "məqsədli" mülkiyyət əldə edərdik. Həqiqətdə isə tamamilə başqa mənərə ilə qarşılaşırıq. Əslində **mülkiyyət məqsədə deyil, iki müxtəlif və müstəqil hüquq subyektinə məxsusdur və bunlardan heç biri digərinin mülkiyyətinə sərəncam vermə hüququna malik ola bilməz**. Bundan əlavə, mülkiyyətə sahib olmayan cəmiyyətlər də hüquqa malik ola bilər. Məsələn, xeyriyyə cəmiyyətləri fəaliyyətlərinin əvvəlində əmlaka sahib olmasalar da, gələcəkdə ianə və üzvlük haqları vasitəsilə sahib olacaqları əmlakı nəzərə alaraq onların da hüquqlara malik olması mümkündür. Beləliklə,

burada "məqsədli" mülkiyyət" yoxdur. Bununla belə, qanunvericilik baxımından hüquqa malik olan cəmiyyət var və buna görə də o, hüquq subyekti, hüquqi şəxs hesab edilməlidir."

Kollektiv mülkiyyət nəzəriyyəsi

Bu nəzəriyyənin müəllifi fransız alim Marsel Planioldur. Kollektiv mülkiyyət nəzəriyyəsi müxtəlif modifikasiyalar üzrə, əsasən, fransız hüquqşünaslar tərəfindən inkişaf etdirilib. Planiol da hüququn subyektinin yalnız insan olmasına əsaslanırdı. Alimə görə, hüquqi şəxs fenomeninin sirri təmələndə fiziki şəxs birliklərinin fəaliyyəti dayanan və onların hüquq və öhdəliklərinin mahiyyətini müəyyən edən mülkiyyətin hüquqi təbiətindədir. Ümumi mülkiyyətdən fərqli olaraq, Planiola görə, kollektiv mülkiyyət fiziki şəxslərin könüllü və ya məcburi birləşməsinə əsaslanan mülkiyyətin xüsusi növüdür. Burada mülkiyyətdən yalnız ümumi istifadəyə icazə var. Bu istifadə mülkiyyətə toxunmadan da mümkündür. Məsələn, millət hərbi qalalardan və silahlardan istifadə edir, ancaq vətəndaşlar hər biri ayrılıqda onlardan istifadə, sahiblik, sərəncam hüququna malik deyillər.

Planiol iddia edir ki, uydurma şəxs (hüquqi şəxs) əslində kollektiv mülkiyyətin idarə edilməsini sadələşdirmək üçün müəyyən edilmiş vasitədir. Bu xüsusiyyətin unudulması ona gətirib çıxartdı ki, hüquqşünaslar və qanunvericilik real şəxsə, yəni insana məxsus bütün xüsusiyyətləri uydurma şəxsə verdilər. Uydurma şəxs anlayışı ümumiyyətlə rədd olunmalıdır. Hüquqi şəxs - insan birliklərinin sahib olduğu kollektiv mülkiyyətdir. Beləliklə, Planiola görə, hüquqi şəxs mülkiyyətə kollektiv sahiblik forması və ya üsuludur. Hans Volfun fikrincə, bu nəzəriyyəyə əsasən dövlət mülkiyyətinin vətəndaşların kollektiv mülkiyyəti hesab edilməsi dövlətin vahidliyini, birliyini yox edir və sonda anarxiyaya gətirib çıxarır.

Maraqlı məqamlardan biri budur ki, kollektiv mülkiyyət nəzəriyyəsi Fransanın Mülki Məcəlləsində hüquqi şəxs anlayışının olmadığı, fond anlayışının yaradılmadığı bir zamanda meydana çıxıb. Fransada "**personne civile**" - yəni, "**hüquqi şəxs**" anlayışı ilk dəfə 1884-cü ildə bələdiyyələr haqqında qanunda, ikinci dəfə 1890-cı ildə kommunal sindikatlar haqqında qanunda öz əksini tapıb.

Üzvi nəzəriyyə

Üzvi nəzəriyyənin müəllifi alman hüquqşünas Otto fon Qirke hesab olunur. Bu nəzəriyyəyə görə, hüquq subyektinin dairəsi təkcə fiziki şəxslə məhdudlaşmır. Hüquqda fərdi subyektlərlə yanaşı, ali fərdi subyektlər - sosial orqanizmlər də mövcuddur. **Hüquqi şəxs uydurma deyil, özünün şəxsiyyətinə, müstəqil iradəyə, hisslərə, həmçinin istəmək və hərəkət etmək qüdrətinə malik maddi-mənəvi canlı orqanizmdir.** Hüquqi şəxs ünvan, möhür, gerb, müəlliflik hüquqları və s. malikdir. Bu nəzəriyyəyə görə, hüquqi şəxs xüsusi "maddi-mənəvi orqanizm", "sosial orqanizmin canlı hüceyrəsi"dir. Hüquqi şəxsin özünün iradəsi və maraqları vardır.

Hüquqşünas Kupçe hesab edirdi ki, xalq və cəmiyyət uydurma deyillər, tarixən formalaşmış orqanik reallıqlardır. Onlar da fərdi şəxslər kimi təbiidirlər. Blunçli hüquqi şəxs barəsində cismə və ruha, azad iradəyə sahib bir insan, canlı varlıq kimi danışırdı. Alman hüquqşünas Ştobbe iddia edirdi ki, fiziki şəxslərdən fərqli olaraq, *ideal*, *mistik* və ya *mənəvi* adlandırılan şəxslər pozitiv hüququn törəməsi deyil. Hüquq yalnız subyektin - iradə və mülkiyyəti hüququna malik şəxsin mövcudluğunu tanıyır. Dövlət, siyasi və dini cəmiyyətlər, korporasiya və birliklər, müəssisələr və bu kimi varlıqlar iradə sahibi və hüquq əldə etmək bacarığı olan əsl hüquqi subyektlərdir.

Roma hüququ üzrə mütəxəssis olan Reqelsberqer hüquqi şəxsləri ictimai təsisat hesab edir. O, hüquqi şəxsi real, lakin vücuda malik olmayan hüquqi subyekt kimi qələmə verirdi. Reqelsberqer hüquqi şəxsin reallığını dövlətin misalında izah edir, bildirir ki, dövlət qeyri-müəyyən sayda cari və gələcək üzvlərə hesablanmış, müxtəlif maraqların və bəzən ayrı-ayrı üzvlərə əks maraqların daşıyıcısı olmaqla çox sayda müxtəlif məqsədlər üçün bir araya gəlmiş insanların birliyidir. Dövlətin içində xaric və daxildə hərəkət edən hakimiyyət inkişaf edir. Beləliklə, dövlət şəxsi maraqlara, həyat fəaliyyətinə və iradəyə malikdir.

